

Al voltant de la «romanització» del nord-est de la Península Ibèrica. Reflexions sobre l'organització territorial i els fluxos comercials*

ISAÍAS ARRAYÁS MORALES

Universitat Autònoma de Barcelona
Campus UAB, Edifici B, E-08193 Bellaterra (Barcelona)
isaias.arrayas@uab.cat

Un cop acabada la Segona Guerra Púnica, Roma va començar a aplicar mesures per assegurar-se el control i l'explotació dels territoris conquerits a *Hispania*. Molt sovint, l'herència preromana va servir de base per a implantar la nova organització administrativa, malgrat que amb el temps s'observa un fenomen bastant generalitzat de progressiva fundació de nous centres al costat dels preexistents, tal i com va passar, pel que fa al nord-est de la península, a *Tarraco*, *Emporion*, *Iluro*, *Baetulo* o *Gerunda*, que s'acabaran convertint en veritables *civitates*. Amb aquest treball pretenem reflexionar sobre aquells aspectes que creiem més rellevants per a la comprensió de l'ocupació i explotació dels territoris del nord-est peninsular al llarg del període tardorepublicà.

PARAULES CLAU

EXÈRCIT, CADASTRES, *CIVITAS*, VITICULTURA, *VILLA*, COMERÇ.

In the aftermath of the Hannibalic War in the Iberian Peninsula, Rome tried to secure the control and exploitation of resources from the conquered lands. The new Roman organization overlapped any pre-Roman structure, and new settlements were often founded beside surviving ones. Good examples may be found in the N.E., like *Tarraco*, *Emporion*, *Iluro*, *Baetulo*, and *Gerunda*, which eventually became real *civitates*. In this paper we deal with the phenomenon of occupation and exploitation of those N.E. regions throughout the Late Roman Republic.

KEY WORDS

ARMY, CADASTRES, *CIVITAS*, WINE PRODUCTION, *VILLA*, TRADE.

* Aquest article ha estat realitzat en el marc del projecte *Guerra y paz. Paisajes y orden social en la Hispania romana* (HUM2004-04123/HIST), Grup Consolidat AREA2005-SGR00991. Es tracta d'un treball escrit a la tardor del 2006, però corregit i actualitzat al febrer del 2007. Vull agrair al Dr. Toni Naco els seus consells i puntualitzacions, que han estat molt importants per portar l'article a bon terme.

Els inicis de la «romanització» al nord-est peninsular. Exèrcit i «economia de guerra»

Caldria matisar la idea d'una romanització «transformadora» a *Hispania* des dels inicis del segle II a.C., i pensar, més aviat, en un període inicial de conquesta i romanització, que abastaria tota la primera meitat del segle II a.C., on Roma no transformaria gaire elements de les societats ibèriques locals i aprofitaria l'estructura indígena preexistent (bàsicament la seva estructura de poblament, centrada als *oppida*) per a realitzar-hi les primeres exaccions. Per assolir aquest objectiu, el pacte amb les elits indígenes i l'establiment de guarnicions per a controlar els territoris foren suficients. No calia transformar allò que ja donava els seus rendiments, exemplificats en els botins i les exaccions que anaven cap a Roma. Lògicament, hi hagueren novetats importants durant aquest període inicial de conquesta i romanització dels territoris hispànics. La més evident fou l'aparició de les «monedes ibèriques», si bé cal recordar els problemes per a fixar la seva cronologia i determinar-ne la funció de manera precisa.¹ Però no estem davant d'una gran fase transformadora, sinó més aviat enfront d'una fase d'adaptació de les estructures preexistents indígenes a la nova realitat imposada per Roma.

Al respecte, resulta interessant que Titus Livi, en parlar de l'arribada a Roma d'una ambaixada d'hispànics l'any 171 a.C., esmenti de manera explícita la demanda dels indígenes que no hi haguessin «recaptadors» (*praefecti*) als *oppida* (Liv. 43.2). Aquest fet pot explicar-se perquè els romans no pretenien en aquest primer moment transformar un tipus d'estructura de poblament concentrat en poblats, ja que aquest sistema els permetia i facilitava una incipient tasca de control i de recaptació. L'establiment de *praefecti* als *oppida* dels *socii* indicaria que Roma aprofitava la mateixa estructura de poblament indígena per implantar-hi els seus propis procediments d'exacció. No obstant això, cal precisar que la tasca recaptadora dels *praefecti* (*ad pecunias cogendas*) era simplement circumstancial, producte de la seva funció de domini militar (Ñaco, 2003: 144, 247).

La intervenció de Roma sobre els territoris hispànics conquerits es va intensificar a la segona meitat del segle II a.C. (sobretot a partir del darrer terç), quan es percep l'aplicació d'una política d'ocupació i d'explotació de l'espai més agressiva, no només a *Hispania* sinó

1. Aquells autors que defensen una datació «alta» del denari ibèric (entre el 200 i el 180 a.C.), li atorguen una inherent funció fiscal, i pressuposen l'existència d'una fiscalitat regular directa sobre el món indígena. Tanmateix, en opinió de T. Ñaco, res no permet corroborar aquesta hipòtesi, perquè no hi ha cap notícia a les fonts històriques que mostri una clara intenció romana d'organitzar un autèntic sistema fiscal regular en aquests primers moments de la conquesta. Les exaccions dels governadors van continuar sent de caire irregular, basades en mecanismes lligats a requisicions puntuals i a pràctiques abusives. Per tant, sembla que Roma no va tenir una voluntat de plantejar una sistematització fiscal, ni va comptar tampoc amb els mitjans més adients per aconseguir-lo, entre els quals una situació de «pau» i «estabilitat» era fonamental (Crawford, 1985: 94-95; Beltrán, 1986: 895-906, i 1998: 110; García Bellido, 1993: 97-121, i 1998: 177-207; Aguilar i Ñaco, 1995: 281-288, i 1997: 71-86; Otero, 1998: 119-140; Campo, 1999: 69, i 2000: 62-63; Ñaco i Prieto, 1999: 193-241, i Ñaco, 1999: 321-369, i 2003: 145-151).

també arreu dels territoris annexionats per Roma.² Per primera vegada, sembla produir-se a terres hispàniques un intent seriós per a modificar les estructures socials, polítiques i econòmiques del món indígena, i introduir-hi formes d'explotació i relacions de producció més properes als interessos de l'Estat romà.

Aquesta política romana més intervencionista, més transformadora, fou en bona part fruit dels interessos de la pròpia *nobilitas* romana, partidària d'incrementar les seves possessions i els seus beneficis en els nous territoris provincials. L'oligarquia romana, des d'un moment inicial, però sobretot a partir de mitjan segle II a.C., va prendre consciència de les possibilitats d'aquests territoris i va començar a explotar-los a través de les seves xarxes comercials, mitjançant homes de negocis (*negotiatores*) que actuen en el seu nom, però sobretot a partir de les xarxes clientelars, integrades per indígenes privilegiats, que mantien relacions de dependència amb aquests oligarques romans i itàlics. La col·laboració amb les elits locals, iniciada ja durant la primera meitat del segle II a.C., va portar a una extensió de les formes socials i econòmiques romanes (esclavatge, clientele, *negotiatores*, etc...), començant així pròpiament la «romanització» efectiva d'*Hispania*, entesa com a transformació del món indígena. No cal, doncs, fer venir colons romanoitàlics per explicar aquesta transformació dels territoris hispànics conquerits.

En aquest sentit, fou també fonamental el paper de l'exèrcit, que va suposar la presència continuada de guarnicions militars a centres indígenes, així com de destacaments a zones no urbanes (*praesidia* i *castella*). Al nord-est peninsular, la més antiga reraguarda de Roma a *Hispania*, es podria parlar d'una veritable xarxa de guarnicions romanes. Es tracta d'una regió per la qual va transitar gran quantitat d'efectius militars durant tota l'època tard o republicana, la qual cosa va afavorir la «romanització» i va contribuir a la transformació de l'estructura del paisatge, que es detecta a partir de la segona meitat del segle II a.C., coincidint amb la construcció de les infraestructures viàries necessàries per al desplaçament de les tropes. Les referències que ens ofereixen les fonts literàries antigues (Liv. 24.41, 24.17, 28.24.5, 28.34 i 28.42, i App. *Iber.* 38), en combinació amb les dades que comença a proporcionar una incipient «arqueologia militar», semblarien indicar, pel que fa al nord-est peninsular, una organització territorial de l'exèrcit a partir de petites guarnicions, no de grans campaments (*castra*). Aquestes guarnicions, ubicades a llocs estratègics, estarien ocupades per unitats militars menors, segurament sota el comandament d'un *praefectus* (delegat del magistrat de la província), i no només s'encarregarien de les tasques de control i de gestió del territori assignat, sinó també de l'explotació puntual dels recursos de les poblacions sotmeses, del reclutament de les tropes auxiliars (*auxilia*), de la cons-

2. Al llarg de la segona meitat del segle II a.C., s'esdevé a *Hispania* la fundació de nous centres urbans (com el de *Valentia*, al 138 a.C.), la conquesta de les Illes Balears (123-121 a.C.) i l'expansió vers el nord de la Lusitània i la *Gallaecia*. D'altra banda, s'observen també canvis importants en les pràctiques imperialistes romanes arreu de la Mediterrània: la destrucció de Cartago i de Corint (146 a.C.); l'organització de les províncies de Macedònia (147 a.C.), de l'Àfrica Proconsular (146 a.C.) i, sobretot, d'Àsia (128-126 a.C., que fou reorganitzada en l'àmbit fiscal per una llei de Gai Grac del 123 a.C., que va posar en marxa la *ensoria locatio*), i la conquesta de la Gàl·lia meridional, que va donar lloc a la fundació de *Narbo Martius* i la construcció de la *Via Domitia* (118 a.C.).

trucció i conservació de la xarxa viària, entre d'altres. És a dir, haurien de vincular-se amb les necessitats operatives de l'exèrcit.³ Aquest podria haver estat el cas del jaciment de Monteró (Camarasa, La Noguera), situat en una elevació estratègica i amb un clar caràcter militar. Més dubtós sembla ser el cas del Camp de les Lloses (Tona, Osona), ubicat al costat d'un dels trams de via romana més antics d'*Hispania*, en relació amb el qual encara no hi ha prou indicis per considerar-lo un establiment militar (Mayer i Rodà, 1986: 157-170; Molas *et al.*, 1993-94: 63-75; Garcés, 2005: 911-939, i Olesti, 2006: 136). També resulta controvertit el cas de Can Tacó (Montmeló-Montornès del Vallès, Vallès Oriental), considerat pels seus excavadors com un *castellum* tardorepublicà, que es troba en una incipient fase d'estudi.⁴

Igualment fou decisiva l'actuació dels governadors provincials, que, com a comandants dels exèrcits i representants de l'Estat romà, van ser els encarregats de portar a terme el «drenatge» dels recursos de les províncies vers Roma (un «drenatge» en procés d'optimització i principal motor dels canvis). A més, no hem d'oblidar que els procònsols constituïen el nucli de la *nobilitas*, aprofitant la seva estada a les províncies per impulsar les seves xarxes clientelars i defensar els interessos de l'oligarquia romana, de la qual ells mateixos formaven part (Brennan, 2000: 154-181).

Per desencadenar tot aquest procés de transformació dels territoris hispànics, van ser decisius fets com els de la caiguda de Numància, l'any 133 a.C., que van fer que s'obris un període de relativa estabilitat a terres hispàniques i que va oferir a Roma (abocada vers formes imperialistes més agressives) l'oportunitat de consolidar la seva hegemonia a *Hispania*, com també d'intervenir en profunditat sobre els territoris hispànics conquerits. La pau era un requisit indispensable per començar a pensar en reorganitzar, deixant de banda per primera vegada les armes, i per poder pensar més enllà d'una economia de guerra i d'un control merament militar dels territoris. No hi ha dubte que les victòries sobre lusitans i cel·tibers a *Hispania* van proporcionar la situació d'estabilitat, tot i que molt relativa, per passar a ocupar i transformar els territoris hispànics, una vegada eliminat el risc fronterer de moltes àrees d'*Hispania*.

De fet, Apià parla de l'arribada a *Hispania*, immediatament després de la derrota dels numantins (132 a.C.), d'una comissió formada per deu senadors, que s'havia d'encarregar de la reorganització dels territoris hispànics recentment conquerits per Escipió Emilià

3. Morillo, 1991: 135-190, i 1993: 379-398, 2002; Jiménez Furundarena, 1994: 573-584, i 1995: 129-150; Olesti, 1995: 48-51, i 2006: 121; Resina, 1998: 377-393; Naco, 2001: 63-90, 2003: 129, 142, 144 i 198-199, i 2006: 149-167; Morillo i García Marcos, 2002: 779-789; Cadiou, 2003: 81-100, i Arrayás, 2006: 103-117.
4. Els seus excavadors van presentar els resultats obtinguts entre 2003-2006 a la conferència «El *castellum* republicà de Can Tacó-Turó d'en Roïna (Montmeló i Montornès del Vallès, Vallès Oriental)» (*Tribuna d'Arqueologia*, 14 de març de 2007). Van parlar d'un jaciment de possible caràcter militar, fundat el s. II a.C. i abandonat a principis del s. I a.C., que s'ubicaria en un lloc estratègic i amb bona visibilitat, dominant una gran cruïlla de camins. Fins al moment, però, els arqueòlegs només han pogut constatar que es tractaria d'un centre amb un fort caire representatiu, amb elements que no semblarien propis d'una estructura «campamental», d'un *castellum*: s'hi han trobat nombroses restes de motlures i de pintura mural amb estucs, pròpies del Primer Estil Pompeià, que potser ens estarien documentant la residència d'un personatge italià. Ens trobariem davant d'un establiment únic, sense paral·lels.

i Brutus Galaicus (App. *Iber.* 99). No obstant això, Apià ens diu que en època de Titus Didi, pretor de la *Citerior* l'any 98 a.C., encara els deu senadors eren a *Hispania* (App. *Iber.* 100). És així que Didi decideix destruir la ciutat celtibèrica de *Colenda*, un cop aconseguit el permís de la comissió senatorial, encara present a *Hispania*. Aquesta referència, segons la qual la comissió del 133 a.C. continuaria actuant a terres hispàniques l'any 98 a.C., podria ser un error d'Apià i, en realitat, es tractaria d'una altra comissió. Però podria constituir també una demostració que la comissió del 133 a.C. era en realitat l'encarregada d'una tasca més important que la reorganització de les diverses regions conquerides i que es tractava d'organitzar de forma més adient tots els territoris hispànics, incloent-hi els del nord-est, de més antiga conquesta i pacificació, la qual cosa coincidiria amb els canvis de gran abast a escala territorial que s'han detectat sobre aquestes dates a diverses regions del nord-est peninsular (Aguilar *et al.*, 1989-90: 111-124; Plana, 1990 i 1993: 99-117; Olesti, 1995, i Arrayás, 2005). No obstant això, cal reconèixer que, de ser així, la comissió del 133 a.C. constituiria un cas excepcional, un *unicum* (Sutherland, 1939: 89, 232; Salinas de Frías, 1986: 112-117, 1995: 46-47, 78-80 i 84-85; Prieto, 1994: 618-622 i 1996: 219-220; Le Roux, 1995: 49; Pina, 1997: 83-104, i Ñaco, 2003: 180-193).⁵

El punt d'inflexió en l'organització territorial del nord-est peninsular. Implantació de cadastres?

A partir de mitjan segle II a.C. s'iniciarà el procés de transformació de l'hàbitat indígena al nord-est peninsular. Ara no es tractarà de transformacions puntuals, sinó que hi haurà una veritable transformació en les pautes de poblament ibèriques. Aquests canvis es detecten en l'abandonament d'un nombre molt important d'*oppida* ibèrics, producte de la pressió romana, no pas de les evolucions pròpies dels establiments, perquè en aquest cas haurien donat lloc a fenòmens d'abandonament més progressius. Els *oppida* abandonats haurien tingut un paper important al llarg de la primera meitat del segle II a.C. i el seu final suposaria un canvi significatiu en l'estratègia d'ocupació romana.⁶ També es constata una poten-

5. La major part de les mencions sobre l'arribada de comissions senatorials als territoris provincials fan referència a la segona meitat del segle II a.C. Les trobem actuant a Cartago (Cic. *Leg. agr.* 2.51, i App. *Afr.* 135), Grècia (Plb. 39.3-5, Paus. 7.16.9-10 i Plu. *Aem.* 28.6), Àsia Menor (Plb. 21.24.16, Str. 14.1.38 i Diod. 29.11) i *Hispania* (App. *Iber.* 99-100).

6. Al llarg de tota la segona meitat del segle II a.C. observem l'abandonament dels *oppida* de Pla de les Tenalles (Granyanella, Segarra), Tossal de les Tenalles (Sidamon, Segrià), Pedrera de Vallfogona de Balaguer (La Noguera), Margalef (Torregrossa, Segrià), Molí d'Espigol (To mabous, Urgell), Turó de Montgròs (El Brull, Osona), Montbarbat (Lloret de Mar, La Selva), Castell de Begur (Baix Empordà), Sant Sebastià (Palafrugell, Baix Empordà), Cala Pola (Tossa de Mar, La Selva), Turó del Vent (Llinars del Vallès, Vallès Oriental), Turó Gros de Cèllec (Orrius, Maresme), Castellruf (Santa Maria de Martorelles, Vallès Oriental), Puig Castell (Sant Cebrià de Vallalta, Maresme), Puig Castellar (Santa Coloma de Gramenet, Barcelona), Sant Miquel de Vallromanes (Vallès Oriental), Mas Boscà (Badalona,

ciació d'alguns *oppida* a partir de mitjan segle II a.C., centres importants des de l'Ibèric Ple que ara semblen reforçar el seu paper de capitalitat en un determinat territori i que es manifestaria en un cert auge constructiu.⁷

Tanmateix, la «romanització» dels territoris del nord-est de la península ibèrica es detecta sobretot en l'aparició de nous establiments rurals, a la zona de plana-vessant, a partir de mitjan segle II a.C., que presenten unes característiques diferents dels propis de l'Ibèric Ple. En la major part dels casos no estem en condicions de conèixer el seu caràcter precís, tot i que en general sembla tractar-se d'hàbitats de reduïdes dimensions, destinats a l'explotació agrícola, on coexistirien elements i pràctiques indígenes i romanes pel que fa a l'hàbitat i a les tècniques constructives: al costat de simples murs de pedra seca, forats de pal, paviments de terra batuda amb llars de foc i sitges, trobaríem *tegulae*, *doliae* i dipòsits de *signinum*. El fet que la ceràmica indígena sigui majoritària (*kalathoi*, comuna ibèrica, grisa emporitana i de la costa catalana, àmfores de boca plana, fusaioles, etc...), tot i que sempre acompanyada de produccions romanes (campaniana A i B, comuna itàlica, àmfores Dressel 1, *tegulae-imbrices*, etc.), ens permetria acabar d'entreveure que estem davant d'assentaments de filiació indígena, amb un cert grau de «romanització», producte de la profunda transformació de les estructures socials i econòmiques indígenes (Olesti, 1997: 71-90 i 2000: 55-86; Plana, 2000: 189-212, i Revilla, 2004: 178-191).

És lògic suposar la presència de colons itàlics al costat de la població local. De fet, s'han detectat construccions de tipologia i de tècnica clarament itàlica, tot i que en nombre molt reduït, fundades cap al 100 a.C., que han estat considerades per alguns autors com *villae* i les presenten, malgrat desconèixer la seva natura, com a prova de la implantació del «sistema de la *villa*» vers el final del segle II o principi del I a.C., una afirmació certament arriscada. Seria el cas d'El Moro (Torredembarra, Tarragonès), Can Martí (Samalús, Vallès Oriental), Can Massot (Montmeló, Vallès Oriental), Can Rosell (Llinars, Vallès Oriental) o Mas Gusó (Bellcaire, Baix Empordà) (Olesti, 1997: 83; Járrega, 2000: 271, i Revilla, 2004: 189-191). També caldria referir-se al conjunt d'estructures trobat al jaciment de Ca l'Amau (Cabrera de Mar, Maresme), dins l'àrea suburbana del poblat de Burriac, datat a la segona meitat del segle II a.C. i que presentaria característiques constructives i de cultura material clarament vinculades a la presència de romanoitàlics. Tal vegada, aquest establiment va funcionar com un primer «lloc de trobada» entre indígenes i romanoitàlics, constituint un focus de «romanització» de la regió (Martín, 2004: 376-399, i Olesti, 2006: 134-136).

Barcelona) i Cadira del Bisbe (Premià de Mar, Maresme), entre d'altres. No es tracta d'una llista exhaustiva, però sí indicativa de l'abast del fenomen d'abandonament.

7. Alguns dels nuclis que es veuen potenciats en aquests moments són els de Burriac (Cabrera de Mar, Maresme), Montpalau (Pineda de Mar, Maresme), Torre dels Encantats (Arenys de Mar, Maresme), Torre Roja (Caldes de Montbui, Vallès Occidental), Can Fatjó (Rubí, Vallès Occidental), Ca n'Olivé (Cerdanyola, Vallès Occidental), Sant Julià de Ramis (Girona), Castell (Palamós, Baix Empordà), El Cogulló (Sallent, Bages), L'Esquerda (Roda de Ter, Osona), Sant Miquel de Sorba (Berguedà), Olèrdola (Alt Penedès), Adarró (Vilanova i la Geltrú, Garraf) i sobretot el de *Tarraco* (Tarragona), on, de fet, durant la segona meitat del s. II a.C. es produeix la fusió del centre ibèric i del *praesidium* romà, prova de les transformacions a tots els nivells que s'estaven produint i que donarien lloc a una comunitat mixta «iberoromana».

Cal assenyalar la dificultat de verificar la filiació dels assentaments rurals tardorepublicans, arran de la manca de materials i dels problemes que comporta distingir la cultura material d'un establiment poblat per indígenes romanitzats d'un altre d'ocupat per itàlics instal·lats a la regió. No obstant això, creiem que la gran majoria d'aquests establiments tardorepublicans va tenir arrels indígenes, a partir del predomini de materials ibèrics i dels resultats dels estudis onomasticoprosopogràfics realitzats, que semblen indicar que, malgrat la continua activitat militar que es va desenvolupar als territoris hispans, no varen arribar contingents importants d'emigrants itàlics abans de l'època de Cèsar.⁸ Així doncs, les característiques d'aquests assentaments rurals tardorepublicans, en els quals predominen els elements de tradició indígena, semblen indicar que estarien ocupats essencialment per població local i, per tant, hauríem de descartar la idea d'una autèntica colonització del territori per part de romanoitàlics durant l'època tardorepublicana.

Els establiments rurals que proliferen als territoris del nord-est peninsular des de mitjan segle II a.C. estarien testimoniant un desplaçament de la població indígena, sota la tutela de Roma, vers nous hàbitats, la qual cosa comportaria la integració d'uns assentaments i l'abandonament d'uns altres. Tot això seria indicatiu d'una ruptura amb el model de poblament anterior i de la instauració d'un nou tipus d'implantació territorial, d'un sistema diferent d'explotació del territori, que s'hauria de relacionar amb les mesures de reorganització aplicades per Roma, segons els seus interessos, i una política de redistribució de terres per a les poblacions indígenes que havien restat fidels i de confiscació per aquelles que no ho van ser. Aquest nou model d'ocupació del sòl va significar la reestructuració del poblament indígena, repartiments de terres, cadastres i, des de principi del segle I a.C., la fundació de nous nuclis urbans «ibero romans». En definitiva, estaríem davant d'una colonització feta per indígenes, però seguint un patró romà.

Al respecte, resulten especialment interessants diversos passatges de l'obra d'Apjà, que parlen de successives assignacions de terres per part de Roma a les poblacions locals entre el final del segle II i el principi del I a.C., probablement en règim de *possessio*, tal i com deixaria entreveure la *Tabula Alcantarensis* de l'any 104 a.C., segons la qual *grosso modo* Roma es quedava la propietat (*proprietas*) de les terres, en virtut del dret de conquesta, però atorgava el seu usdefruit (*possessio*) als indígenes, que en podien gaudir mentre Roma volgués. Apjà ens informa com vers els anys 104-102 a.C. el pretor Marc Marius va assentar, amb el permís del Senat, diverses tribus de celtibers, auxiliars del seu exèrcit, que havien lluitat contra els lusitans i eren aliats de Roma, en una ciutat fundada pels propis romans, prop de *Colenda* (App. *Iber.* 100). Apjà esmenta també com el pretor Titus Didi va lluitar contra els arevac i va traslladar vers el pla una de les seves ciutats, *Termeso*, que sempre havia donat problemes a Roma, prohibint als seus habitants que la fortifiquessin (App. *Iber.* 99). Segons Apjà, fou també el pretor Didi qui va actuar tot seguit contra els celtibers,

8. Wilson, 1966: 9-10 i 22-42; Brunt, 1971: 159-165 i 233; Rostovtzeff, 1972: 71-72; Gabba, 1973: 289-299; Knapp, 1977: 157-158; Marín Díaz, 1988: 81; Villanueva, 1994: 774; Pons, 1994: 98-100; Hopkins, 1996: 15-43, i Barreda, 1998.

antics aliats de Roma, que havien estat establerts per Marc Marius, cinc anys enrere, prop de *Colenda* (App. *Iber.* 100). Segons ens diu aquest autor, els celtibers s'havien començat a dedicar al banditatge arran de la pobresa de les terres que els havien estat assignades per Roma. Didi va decidir acabar amb ells i, amb el pretext d'assignar-los les terres de la mateixa *Colenda*, els va reunir a tots al seu campament, els va dividir amb l'excusa d'inscriure'ls en un registre a tots i així poder establir quina quantitat de terres era necessària repartir a cadascun; llavors els féu matar. Després d'aquest episodi, els celtibers van tornar a revoltar-se. Aquest darrer testimoni d'Apià resulta de gran interès, perquè parlaria clarament de l'assignació de terres als indígenes en sòl provincial, en el marc de centres d'estatut peregrí. Tot i que en aquest cas no és més que una falsa promesa, sembla clar que l'actuació romana d'assignació de terres era ben rigorosa, amb un registre de les persones i de les terres (és a dir, amb un cadastre) (Prieto, 1998: 95-97).

També podem posar en relació amb tot això l'anomenat Tercer Bronze de Botomita, trobat al Cabezo de las Minas (l'antiga *Contrebia*), juntament amb altres tres documents epigràfics d'interès, tots ells bronzes escrits en signari ibèric i llengua celtibèrica, i datats al segle II i primer quart del I a.C. M.J. Pena suggereix coincidències en el camp interpretatiu entre aquest bronze, que contindria un llarg i intrigant llistat d'individus, i el text d'Apià, ja esmentat, que constituïria una breu i controvertida descripció de com els romans organitzaven els indígenes, mitjançant l'elaboració d'un cadastre acompanyat de repartiments de terra (App. *Iber.* 100). Segons Pena, el llistat de noms en celtibèric que presenta el Tercer Bronze de Botomita podria resultar una relació d'individus inscrits en un hipotètic repartiment de terres (Díaz i Medrano, 1993: 243-248; Beltrán *et al.*, 1996, i Pena, 1998: 153-161).

Així doncs, sembla que en aquells moments el poder romà va autoritzar i va organitzar el trasllat d'indígenes a noves fundacions. Per contra, sabem que, des de mitjan segle II a.C., existiren fortes objeccions per part del senat romà (i la *nobilitas*) a realitzar fundacions a partir de l'establiment de veterans romans o itàlics. El senat preferia deixar l'*ager publicus* en mans dels indígenes, reorganitzats i reubicats, que no pas fundar colònies fora d'Itàlia. Això es devia a un doble motiu. Per una banda, el senat i la *nobilitas* no volien potenciar de cap manera la *plebs* i preferien seguir dominant el seu rival social, a partir de les reparticions de blat i les clienteles. D'altra banda, els territoris conquerits ja eren explotats pels indígenes, als quals controlaven mitjançant el «sistema provincial» amb governadors i un exèrcit permanent *de facto* i, per tant, no calia establir-hi colons romans o itàlics per controlar aquests territoris i drenar els seus recursos. Aquesta clara oposició del senat i de la *nobilitas* a realitzar noves fundacions i als repartiments de terres en sòl provincial queda ben reflectida, per exemple, en el fracàs de la reforma agrària dels germans Grac (dels anys 131 i 124 a.C.), que bàsicament volien solucionar el problema de la reducció de la base de reclutament de l'exèrcit, mitjançant l'expansió de l'*ager publicus* i el seu posterior repartiment entre la *plebs*. Només així era possible crear una nova classe de petits propietaris, capaços d'integrar l'exèrcit. El fracàs de la reforma dels Grac va conduir a la reforma militar de Gai Marius (104 a.C.), de gran transcendència històrica, perquè va suposar la professionalització de l'exèrcit (ja no calia ser propietari per entrar a l'exèrcit) i va

obrir les portes al poder personal dels generals i a les dictadures militars. Els soldats van passar així a defensar els interessos dels seus generals, que de fet eren els qui els havien reclutat i els pagaven, deixant de banda els interessos del senat romà (Gabba, 1949: 137-207 i 1951: 171-250; Harmand, 1969: 61-73; Hellegouarc, 1969: 157-169; Roldán, 1996: 47-58; Olivares, 1998: 23-104; De Ligt, 2004: 725-757, i Erdkamp, 2006: 41-51).

Cal subratllar el fet que les terres atorgades als indígenes, en funció del seu grau de suporta Roma, pogueren redistribuir-se en alguns casos mitjançant parcel·lars ortogonals (*limitationes*), la qual cosa explicaria la relació observada en diverses regions del nord-est peninsular entre la ubicació dels nous assentaments (producte del reassentament) i els hipotètics eixos de les xarxes cadastrals, que donarien distàncies en *actus* i que podrien ser reveladors de la implantació d'autèntics cadastres centuriats romans (L'Empordà, Maresme, Camp de Tarragona, etc.) (Aguilar *et al.*, 1989-90: 111-124; Plana, 1990 i 1993: 99-117; Olesti, 1995, i Arrayás, 2005). En aquest sentit, hauríem de recordar que l'agrimensor Siculus Flaccus (119, 10-15 Th = 155, 6-11 La) considera la possibilitat de concessió de terres a poblacions locals mitjançant una divisió del territori seguint el sistema de la *centuriatio*, en el cas que aquestes no s'haguessin oposat a Roma i li haguessin donat el seu suport (Chouquer i Favory, 2001: 361). Si bé és cert que la referència de Siculus Flaccus és tardana respecte al període que ens ocupa i, per tant, el seu contingut resulta relatiu, sens dubte constitueix una altra dada a tenir present, que també permetria considerar la possibilitat de l'establiment d'estructures cadastrals ortogonals en les darreries del segle II a.C., que haurien caracteritzat la morfologia agrària, mediatitzant la distribució espacial de l'hàbitat rural.

Això sí, cal dir que l'establiment d'un cadastre per part del món romà no implicava sempre una *limitatio* física del territori, és a dir, la construcció d'una xarxa física de camins (*limites*), que plasmaven al sòl l'estructura intermèdia del cadastre romà. El cadastre és, en primer lloc, un instrument fiscal, una relació de les terres existents i de qui les treballa, amb indicació de la producció possible, del tipus de terra, etc. La plasmació física del cadastre (la *limitatio*), tindria també altres funcions, com la de facilitar la capitalització del territori o la de posar en explotació noves terres, però sempre tindrà un paper fonamentalment fiscal (Chouquer, 1982: 384, 394).

Aquestes «cadastracions» dels territoris haurien permès a Roma un control més adient de les superfícies explotades, la qual cosa va repercutir favorablement en els ingressos de l'erari públic romà. Malauradament, no tenim dades suficients per precisar la manera en què Roma va racionalitzar els ingressos fiscals procedents de la terra en aquests moments tardorèpublicans, i resulta molt arriscat afirmar que ja va comportar la fixació d'un impost (*vectigal*) sobre la producció agrícola (Ñaco, 2003: 192-193).

Sobre les transformacions experimentades pels territoris del nord-est peninsular, tenim constància també d'una sèrie de treballs relacionats amb la xarxa viària de la regió, realitzats entre el 120 i el 114 a.C. Sabem per Polibi que els romans ja havien mesurat i assenyalat acuradament les distàncies entre Itàlia, la Gàl·lia i *Hispania*, col·locant fites cada vuit estadis (Plb. 3.39). Així ho confirma la troballa de tres mil·lars de Mani Sergi, procònsol

de la *Citerior* vers el 120 a.C. (IRC I, 175, 176, 181; Lostal, 1992: 12-15, núm. 2-4) i de dos més de Quint Fabi Labeo, procònsol de la *Citerior* entre el 118 i el 114 a.C. (IRC II, 89; CIL II, 4925; Lostal, 1992: 15-16, nùms. 5-6). Els mil·liaris de Mani Sergi assenyalarien una via militar que des d'Osona aniria cap a la depressió del Vallès (vers Granollers) i que no hauria sortit directament d'Ausa (Vic), sinó d'un proper campament militar, ubicat a les rodalies de Santa Eulàlia de Riuprimer.⁹ D'altra banda, els mil·liaris de Fabi Labeo mostrarien la presència d'una via a la zona d'*Ilerda* (Lleida), que aniria probablement des del Camp de Tarragona fins a la vall mitjana de l'Ebre (potser la posterior *Via de Italia in Hispania* de l'Itinerari d'Antoní) (Mayer i Rodà, 1986: 157-170, i Lostal, 1992: 12-16).¹⁰ Aquests mil·liaris s'haurien de relacionar amb un altre, contemporani del procònsol Cneu Domici Aenobarb: el conegut mil·liari de Treilles, el més antic dels trobats a França, pertanyent a la *Via Domitia*, construïda per aquestes dates (118 a.C.) (Campardou, 1949: 195-205; Duval, 1949: 207-231, 1951: 161-165 i 1969: 55-59; Helena, 1949-50: 88-105, i Castellví *et al.*, 1997: 16, 26).

Tots aquests mil·liaris indicarien que vers el tercer quart del segle II a.C. va existir un veritable programa de construcció o de reformes viàries al nord-est peninsular i al sud de la Gàl·lia, dut a terme per diversos procònsols, que no va ser fruit d'actuacions puntuals. Aquest programa viari preconcebut podria deixar entreveure reorganitzacions a escala territorial, de les quals només coneixeríem el seu vessant viari. Aquestes reorganitzacions abastarien en realitat molts altres aspectes relacionats amb el control i l'explotació dels territoris de la Gàl·lia meridional i del nord-est peninsular (Mayer i Rodà, 1986: 157-170; Lostal, 1992: 12-16, i Olesti, 2000: 55-86 i 2006: 139).

En aquest sentit, cal recordar que les vies són una peça bàsica del sistema de control territorial, perquè permeten moure ràpidament les tropes cap als punts conflictius, i del sistema d'explotació del territori, perquè faciliten el drenatge dels recursos i dels excedents cap als nuclis urbans i els ports, integrant les economies locals en l'economia imperial. Al nord-est peninsular, observem que la xarxa viària no es va limitar a un únic itinerari principal, el de la depressió prelitoral (la *Via Heraclea*, després *Via Augusta*), sinó que es va introduir vers la zona ausetana i la vall mitjana de l'Ebre, comportant un ambiciós programa de control del territori, més enllà d'una simple reforma o millora d'una via principal. Tot això indica una important voluntat d'intervenció per part del món romà de transformar i d'explotar els nous territoris provincials des d'unes noves pautes més intervencionistes.

En definitiva, sembla que la transformació de les pautes d'hàbitat ibèriques, detectada a les darreries del segle II a.C., s'hauria d'interpretar com l'establiment d'autèntics cadastres romans (siguin o no *limitationes* efectives), que van fraccionar l'antic sistema produc-

9. Coneixem un total de tres mil·liaris de Mani Sergi, un trobat a Santa Eulàlia de Riuprimer (Osona), un altre al Mas del Vilar de Tona (Osona) i un darrer a Can Vendrell (Santa Maria de Ronçana, Vallès Oriental).

10. Tenim constància de dos mil·liaris amb el nom del procònsol Quint Fabi Labeo, coneguts des d'antic (segles XVI-XVII) i avui dia desapareguts, un trobat a Massalcoreig (Lleida) i altre a Torrent de Cinca (Osca). Sembla que haurien format part d'una reforma de la via, més que no pas de la seva construcció.

tiu ibèric i el van encaminar vers un de nou, ja sota pautes romanes, constituït per petits productors, induïts a ocupar i explotar les noves terres. Així doncs, el cadastre romà seria l'instrument a través del qual el camperol ibèric va iniciar el seu complex procés de «romanització».

La «urbanització» del nord-est peninsular

Durant la primera meitat del segle I a.C. apareixen nous nuclis urbans al nord-est peninsular, les incipients ciutats «iberoromanes». Es tracta com a mínim dels centres urbans de *Baetulo* (Badalona), *Iluro* (Mataró), *Iesso* (Guissona), *Aeso* (Isona) i *Gerunda* (Girona). Podria també ser el cas d'altres nuclis urbans, com *Dertosa* (Tortosa), *Aquae Calidae* (Caldes de Malavella), Caldes de Montbui, *Municipium Sigarrens* (Prats de Rei) o de *Blandae* (Blanes), on ja no és segura aquesta cronologia tan antiga i potser serien una mica posteriors. Els nuclis urbans d'*Ausa* (Vic), *Egara* (Terrassa) i *Iulia Libica* (Llívia) semblen clarament posteriors, de l'època d'August, com *Barcino* (Barcelona). Evidentment, la fundació d'aquests nous centres urbans marca un cert trencament, l'inici d'una nova fase en la conquesta i la transformació dels territoris del nord-est peninsular. Molts seran en realitat la continuació (o el reassentament) de nuclis ibèrics importants, més que no pas noves fundacions romanes. És a dir, s'observa una innegable presència indígena en aquests nous nuclis urbans, similar a la que trobem a centres urbans més antics com *Tarraco*. No obstant això, hi hauran també *oppida* ibèrics que havien estat potenciats durant el període anterior i que només van continuar existint fins a mitjan segle I a.C., quan desapareixen de manera progressiva i aparentment sense violència. Seria el cas d'Adarró (Vilanova i la Geltrú, Garraf), Olèrdola (Alt Penedès), L'Esquerç (Roda de Ter, Osona) o El Cogulló (Sallent de Llobregat, Bages), que van actuar com a autèntics nuclis urbans. Això indicaria que hi va haver una etapa de transició, on van conviure les dues realitats, els *oppida* ibèrics (tot i que modificats) i els nous centres urbans «iberoromans» del pla (Olesti, 2006: 140-141).

Alguns investigadors opinen que la fundació d'aquestes ciutats fou deguda a l'arribada massiva, si més no, important, de població itàlica o romana, que la crisi social a Roma empeny vers els territoris provincials, seguint la nova línia marcada per Màrius i les *Leges Appuleiae*. Aquestes fundacions estarien destinades a colons romans o itàlics, que vindrien a *Hispania* a la recerca de noves oportunitats i de terres, resultat de les confiscacions generades per la creació d'aquests nous nuclis (Guitart, 1993: 54-83, 1994: 205-214, 2004: 17-66 i 2006: 51-62, i Pons, 1994: 90-126). No obstant això, segons altres autors aquest programa de fundacions urbanes romanes no es pot deslligar del fenomen de reassentament de la població local. Així doncs, la fundació de ciutats seria la darrera fase del llarg procés de transformació de les estructures ibèriques, induïda per Roma però protagonitzada pels indígenes (Olesti, 1995: 58; 2000: 76, i 2006: 140-141).

La cronologia d'aquestes fundacions també és motiu de debat, perquè no hi ha dades arqueològiques definitives. Aquells que veuen el fenomen lligat a les reformes de Màrius, postulen una cronologia de final del segle II a.C., tot i que, darrerament, els avenços de l'arqueologia els fan pensar més aviat en una cronologia de principi del I a.C. Per contra, aquells que el lliguen amb el fenomen de reassentament s'inclinen per cronologies més avançades, del segon quart del segle I a.C., en relació amb les activitats de Pompeu Magne. És possible que no hi hagi un únic moment fundacional i que algunes de les ciutats incloses en aquest programa de fundacions, com *Aeso* o *Iesso*, siguin més antigues que d'altres, costaneres.

Sabem que Pompeu Magne va tenir un paper molt actiu en la reorganització d'aquests territoris hispànics. De fet, va tenir el poder efectiu sobre *Hispania* durant un llarg període de més de 25 anys. Pompeu va potenciar la «romanització» dels pobles indígenes mitjançant la fundació de ciutats d'*status* poc definit i la integració de les elits locals dins les seves xarxes clientelars (Amela, 2002). Però no va anar excessivament lluny pel que fa a les condicions jurídiques, perquè només va concedir la ciutadania romana a títol individual a membres de l'elit local. Haurem d'esperar fins a Juli Cèsar perquè s'iniciï una nova política més ambiciosa, que serà continuada per August. Cèsar va estendre els privilegis jurídics a determinats centres indígenes i, alhora, va crear noves colònies de ciutadans romans (Arrayás, 2006: 180-188).

Pompeu no es va atrevir encara a contrariar el senat, creant noves colònies fora d'Itàlia, i va optar per integrar els indígenes d'una manera pràctica. La concessió de categories jurídiques equiparables a les de les ciutats itàliques hauria estat intolerable per als sectors senatorials que donaven suport a Pompeu. Així doncs, l'actuació pompeiana representa només una primera fase en la integració definitiva dels territoris provincials. Per contra, Cèsar, líder dels *populares*, pot anar més enllà. Un cop derrotat Pompeu i els *optimates*, no va tenir problemes a seguir una política que, a més, cada cop li reportava més suport popular. Crearia noves colònies, on repartiria la terra entre els seus veterans, i recompensaria els pobles indígenes que havien col·laborat amb ell, concedint-hi àmpliament la ciutadania romana o llatina i obrint el camí cap a l'equiparació jurídica dels provincials i dels itàlics. És per això que no es detecten contingents considerables de població romanoitàlica a terres hispàniques fins a Cèsar, quan es va iniciar una política colonitzadora de gran abast a les regions més romanitzades d'*Hispania* (vid. supra, nota 8).

Cèsar va atorgar aquests privilegis sobretot a la *Hispania Ulterior*, on sabem que va concedir àmpliament el títol de colònia i va establir veterans dels seus exèrcits. Pel que fa a la *Hispania Citerior*, Cèsar tan sols va donar el títol de colònia a *Tarraco* (Tarragona) i *Carthago Nova* (Cartagena), les principals ciutats de la província. També tenim documentada la *deductio* cesariana d'*Emporiae*, però sembla que la ciutat no va esdevenir colònia romana, i fou més tard quan obtindria el títol de *municipium* de dret romà. Algunes d'aquestes actuacions potser ja no les féu Cèsar, donada la seva prematura mort. Aquest podria ser el cas de l'establiment de veterans a *Emporiae*, perquè Titus Livi diu que va ser obra del «diví Cèsar» (Liv. 34.9), deixant entreveure que el dictador ja havia mort i que, per tant, l'es-

deveniment fou portat a terme pels triumvirs, probablement per Lèpid. En qualsevol cas, totes aquestes actuacions responien a la voluntat de Cèsar. En aquest sentit, cal destacar que la mateixa colònia de *Barcino* (Barcelona), fundada en època d'August, podria respondre en realitat a un antic pla cesarià. I és que *Barcino* podria haver estat una «colònia de càstig», un tipus de fundació colonial àmpliament utilitzat per Cèsar a la *Ulterior*. Amb el seu establiment, s'hauria volgut castigar les ciutats d'*Iluro* (Mataró) i de *Baetulo* (Badalona), que haurien mantingut posicions propompeianes durant la guerra civil. Per tant, no hem de confondre privilegis jurídics amb la fundació de colònies, perquè en alguns casos la creació d'una colònia resultava ser més un càstig per a la població local, a la qual se li confiscava una part del seu territori, que una recompensa per als soldats (Olivares, 1998: 139-144 i 152-160, i Arrayás, 2006: 182).

Els canvis en les produccions. La vitivinicultura

Els nous establiments rurals tardorepublicans, apareguts a la zona de plana-vessant, mostren unes importants novetats a escala productiva que documenten la introducció de nous conreus i de nous sistemes d'emmagatzematge i de distribució. Aquests canvis es fan especialment evidents a partir del segon quart del segle I a.C. (Olesti, 2006: 138-139). En primer lloc, es constata un ampli fenomen d'amortització de sitges i la presència, als estrats d'amortització, de fragments de *dolia*. Aquesta constatació no s'hauria d'interpretar com un simple procés de substitució d'un mètode d'emmagatzematge per un altre, sinó com un canvi de les produccions. Cal recordar que les sitges i les *dolia* tenien funcions diferents. Mentre que les sitges es relacionarien amb produccions cerealístiques, les *dolia* s'haurien de lligar a produccions de vi o d'oli.

També s'observa un descens de la producció d'àmfora ibèrica (vigent al llarg del segle II a.C.), que coincidiria amb l'aparició de les primeres imitacions locals d'àmfores vinícoles romanes (Dressel I i Lamboglia 2) al nord-est peninsular (a la regió Laietana), datades entre el 80 i el 70 a.C. (Miró, 1988: 60, i García i Gurri, 1996-97: 397-424). Es tracta d'àmfores produïdes inicialment seguint la tècnica de cocció ibèrica, la qual cosa indicaria que foren produïdes pels mateixos indígenes. A continuació, vers mitjan segle I a.C., apareixen envasos amfòrics pròpiament autòctons (no simples imitacions): les àmfores Laietana I i Pascual I, que transportaren vi, tal i com sembla constatar-se al derelicte de Palamós. Tot i això, la forma ovoïdal de les àmfores Laietana I ha plantejat una possible relació amb les àmfores d'Apúlia, potser oleàries (Nolla, 1987: 217-223; Miró, 1988: 69, i Molina, 1997: 240-241).

La producció d'aquests contenidors locals ens indica que durant el segon quart del segle I a.C. es començà a produir vi al nord-est peninsular per ser comercialitzat. L'origen d'aquestes produccions amfòriques indica que són els indígenes els primers que produïen vi per ser venut en els circuits comercials romans, i per això s'imiten les formes de les

àmfores romanes. Un altre indicatiu de la filiació indígena d'aquests productes amfòrics és el fet que coneguem la seva producció en centres terrissaires que perduren des de l'Ibèric Ple i que produïen també ceràmica comuna ibèrica. És el cas de Riera de Sant Simó-Camí de Vista Alegre (Mataró, Maresme), de Can Vilà (Premià de Dalt, Maresme) o dels forns de Can Feu (Sant Quirze, Vallès Occidental) i La Salut (Sabadell, Vallès Occidental) (Olesti, 1995: 416-417 i 455-457, 1996-97: 245-258, i 1998: 246-257).

També s'ha detectat la presència d'imitacions locals d'àmfores Dressel 1 a la comarca de l'Alt Camp, dins *l'hinterland* de *Tarraco*, que es fabricaren possiblement al forn de La Coma (Fontscaldes, Alt Camp), on s'havia produït ceràmica ibèrica, la qual cosa permetria entreveure novament la importància de l'element indígena en els inicis de la producció vitivinícola. Fins i tot s'han constatat al Camp de Tarragona imitacions locals d'àmfores grecoitàliques (Carreté *et al.*, 1995: 24, 292). En aquest sentit, cal referir-se al recent descobriment d'un abocador a la *villa* romana d'El Vilar (Valls, Alt Camp), on s'ha trobat gran quantitat de fragments d'imitacions d'àmfores grecoitàliques (Adserias i Ramon, 2004: 5-18). Totes aquestes evidències suposen l'existència d'una producció d'àmfores grecoitàliques i Dressel 1 a l'interior del territori tarragoní, sense equivalent a la zona suburbana de *Tarraco* i al Baix Camp, on la producció d'àmfores començaria ben entrada l'època d'August. Així doncs, s'hauria d'avançar la data d'inici de la producció amfòrica al Camp de Tarragona, que tradicionalment havia estat fixada a final del segle I a.C. i considerada més tardana en relació amb el Maresme, el Vallès o el taller de Tivissa (Ribera d'Ebre) (Járrega, 1995: 179-194, 1996: 471-483, i 1998: 430-437; Olesti, 2000: 79, i Márquez, 2001: 182-185 i 459-469).

En estreta relació amb aquesta producció d'àmfores vinícoles locals, s'observa un gran increment dels centres terrissaires, un fenomen que es fa especialment evident a la comarca del Maresme, molt ben estudiada. Es tracta de forns productors d'àmfora, però també de ceràmica comuna ibèrica, que testimonien un creixement espectacular de la producció de vi i un canvi en les relacions de producció. D'una producció d'època Ibèrica Plena concentrada en grans centres terrissaires, passem a una gran diversificació de centres productors d'àmfora i de ceràmica, íntimament lligats a l'establiment d'un gran nombre de nous establiments de plana-vessant, estructurats mitjançant el cadastre romà. No hi ha dubte que l'increment de forns suposa un augment dels productors, que han de donar sortida a la seves produccions, i del volum de vi obtingut. S'haurien multiplicat les unitats productives (que serien petites i mitjanes), la qual cosa es correspon perfectament amb l'estructura establerta pel cadastre (Arrayás, 2005: 183-189 i 221-223).

Totes aquestes constatacions parlen del gran desenvolupament de la producció de vi al nord-est peninsular i de la participació de les poblacions ibèriques en aquests processos productius, totalment nous respecte als ibèrics. I és que estem davant d'un món indígena profundament transformat, on les relacions de producció de tipus romà han estat ja adoptades i que produeix sobretot per al mercat.

La necessitat de marcar les peces amb estampilles és un indicatiu evident de la importància del comerç, una necessitat prou precoç tenint en compte que trobem estampilles escrites en ibèric, que revelen la filiació dels productors de les àmfores i potser de les produc-

cions que contenen. Per exemple, S.J. Keay ha localitzat a Masmolets (Valls) dues vores de D ressel 1A i 1B locals amb estampilla ibèrica N I O (Carreté *et al.*, 1995: 81, 165 i 201). També hem de referir-nos a l'estampilla ibèrica L A U R K O, trobada sobre *dolia* al jaciment de Jardí Park (Premià de Dalt, Maresme) (Olesti, 1995: 422-423). Les estampilles han de posar-se en relació amb personatges indígenes, probablement membres de les elits locals, que han pactat amb Roma i que ara s'integren en les xarxes comercials i econòmiques romanes. Aquests personatges, que primer marquen les seves produccions en ibèric, sembla que podrien restar al darre re també d'estampilles pròpiament romanes, d'aquelles que feien parlar de la presència d'itàlics a terres catalanes i de l'existència de *villae*. Estampilles romanes com M.COR(NELIUS), Q.FABI o M.PORCI, totes tres amb *nomina* d'importants famílies republicanes (amb governadors a *Hispania* al segle II a.C.), podrien respondre a l'itat a indígenes romanitzats i llatinitzats, totalment integrats en les pautes romanes (Dyson, 1981-82: 257-299; Miró, 1988: 220-221; Pascual, 1991: 90-94 i 209-210; Pena, 1999: 75-83, i Olesti i Carreras, 2002: 177-190), indígenes com els de l'epígraf d'*Ausculum*, que van rebre la ciutadania romana «*pro virtutis causa*» de la mà de Pompeu Estrabó, però que ja portaven *nomina* llatins, la qual cosa indicaria que es tractava de personatges que havien entrat en les clientele d'antics governadors o d'oligarques romans, dels quals havien pres el seu gentilici (Criniti, 1970). De tota manera, és evident que en aquesta integració econòmica també hi tingueren un paper important els romanoitàlics. Foren ells els qui iniciaren aquest fenomen, però no en l'àmbit de la producció, sinó en el de la distribució (com *anegotiatores*) (Miró, 1981-1982: 139-164, i 1988: 219; Revilla, 1995: 172, i 2003: 149 i 160; Pena i Barreda, 1997: 51-73; Barreda, 1998: 332-340, i Pena, 2000: 305-318).¹¹ Evidentment no pot descartar-se la presència d'alguns itàlics productors de vi a terres hispàniques, però això no explicaria el fenomen general que s'observa. Per tant, s'hauria de matisar la idea tradicional que considerava el desenvolupament de la producció i de la comercialització de vi i d'oli hispànic directament relacionat amb l'arribada i l'assentament a *Hispania* de població romanoitàlica (Miró, 1988: 226-227, i Molina, 1997: 137).

Aquest fenomen de producció vitivinícola s'accentuà al llarg de la segona meitat del segle I a.C., quan el vi laietà i de *Tarraco* es va exportar al sud de la Gàl·lia, a Roma i fins i tot als campaments militars del Rin. En aquests moments, les elits locals i l'economia dels territoris hispànics s'haurien integrat completament en el sistema imperial. Podríem parlar d'una elit «criolla» en formació, integrada tant per propietaris romanoitàlics com per l'elit indígena (Olesti, 1997: 85, i Webster, 2001: 209-225). A més, tot això coincidirà amb el gran descens de les exportacions itàliques, preponderants fins aleshores. El nord-est peninsular, tradicional zona receptora de mercaderies itàliques, passà a ser una zona exportadora. L'auge de les exportacions hispàniques s'ha de considerar com la cristallització d'un llarg procés de conformació de les estructures productives locals.

11. La marca CN(). MVSSIDI(). NEP (), trobada a la vila de Mas del Catxorro (Benifallet), corresponent al *tria nomina* Cn. Mussidius Nepos, potser ens estaria identificant un personatge d'origen itàlic, relacionat amb l'activitat vitivinícola al nord-est peninsular i vinculat a la *gens Mussidia*, família itàlica d'època tardorepublicana.

La implantació del «sistema de la *villa*»

La major part dels assentaments rurals de plana-vessant apareguts des de mitjan segle II a.C. (i que continuaren proliferant al llarg de la primera meitat del segle I a.C.) es mantingué activa fins a l'època d'August, moment en què comencen a aparèixer uns nous establiments rurals, alguns dels quals ja podem qualificar de *villae*. Si examinem les dades que ens aporta l'arqueologia, la implantació del «sistema de la *villa*» s'hauria de situar a partir dels temps d'August. Observem que a la major part de *villae* s'ha trobat ceràmica dels segles II i I a.C., tot i que en nombre reduït i generalment fora de context. En alguns casos, es documenten nivells d'ocupació anteriors a l'establiment de les *villae*, la qual cosa les vincularia amb uns precedents tardorepublicans, com si s'haguessin superposat sobre assentaments rurals de filiació indígena. Aquesta constatació reforçaria la hipòtesi que les primeres produccions vinícoles del nord-est peninsular van sorgir en el context d'assentaments tardorepublicans de caràcter indígena (Serra Ràfols, 1962: 255-260; Olesti, 1997 i 2000; Plana, 2000; Purcell, 1995: 151-179, i Macías, 2005: 78-86).¹²

La *villa* fou un tipus d'establiment rural que va desenvolupar una activitat dirigida vers la producció de vi i d'oli, destinada fonamentalment a l'exportació i que va proliferar durant els segles I i II d.C. Als territoris del nord-est peninsular es constata una considerable quantitat de *villae*, que van produir sobretot vi. Tot i això, s'ha de destacar que la major part han estat documentades tan sols arran de troballes puntuals i, per tant, es plantegen força dubtes entorn a la seva naturalesa. De fet, la gran majoria sembla més aviat petits establiments rurals (*tuguria*), potser subordinats econòmicament a les *villae* (Carreté *et al.*, 1995: 282; Járrega, 1996: 473, i Revilla, 2003: 141-142 i 146). Això semblaria indicar que la *villa*, tot i la seva importància en l'articulació dels territoris hispànics d'època imperial, no fou la unitat d'explotació i de producció més estesa i, per tant, seria difícil acceptar que el sistema econòmic representat per la *villa* hagués dominat totalment els camps hispànics.

Les troballes arqueològiques indiquen que les *villae* del nord-est peninsular van elaborar diversos productes agrícoles a part del vi (cereals, oli, etc.), però resulta difícil precisar l'abast de la seva producció, és a dir, concretar si foren destinats tan sols al consum intern o si, a més, es van comercialitzar juntament amb el vi. Tampoc es fàcil precisar si foren introduïts amb posterioritat, en substitució de la viticultura. D'altra banda, a les *villae* es van desenvolupar també activitats complementàries (com ara la fabricació ceràmica, el treball dels metalls, etc.), de les quals tampoc no se'n pot precisar l'entitat. En general, aquestes altres activitats semblen subordinades a les necessitats internes de l'explotació, però no es pot destacar l'existència d'un artesanat rural que subministrés materials a explotacions veïnes i al centre urbà o, fins i tot, en determinats casos, capaç d'exportar la seva

12. Aquest seria el cas d'El Moro, El Vilarenc (Calafell, Baix Penedès), Adarró (Vilanova i la Geltrú, Garraf), Torre Llauder (Mataró, Maresme), Cal Ros de les Cabres (Masnou, Maresme), Riera de Teià (Masnou, Maresme), La Salut (Sabadell, Vallès Occidental), Can Feu (Sant Quirze, Vallès Occidental), Boades (Castellgalí, Bages), Els Ametllers (Tossa de Mar, La Selva), Vilauba (Camós, Pla de l'Estany), Casa del Racó (Sant Julià de Ramis, Gironès), Pla de l'Horta (Sarrià de Dalt, Gironès), Els Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà) i Mas Gusó, entre d'altres.

producció a més gran escala (Laubenheimer, 1985: 213; Pucci, 1986: 703-710, i Revilla, 1995: 125-127, i 2003: 152). També tingué un paper important en l'economia de les *villae* l'explotació dels recursos naturals, especialment els forestals, amb la qual cosa s'aconseguiria un aprofitament global dels recursos disponibles al territori (Capogrossi, 1981: 445-454, i Revilla, 2003: 155-157). Així doncs, ens trobaríem davant d'explotacions especialitzades en l'elaboració de determinats productes, de preu elevat i gran demanda (con fou el cas del vi), que obligaria a incorporar tot un conjunt d'activitats, necessàries per a l'elaboració i l'exportació, a més d'altres produccions agropecuàries complementàries, que oferirien al propietari diverses estratègies econòmiques i assegurarien l'autoabastament de l'explotació (Carandini, 1983: 177-204, i Revilla, 2003: 150-151).

L'exportació de la producció

A partir de l'època d'August, els vins hispànics (tarraconenses, llevantins i bètics) acaparen els mercats locals (cada cop més importants arran del desenvolupament dels centres urbans) i prenen un rol protagonista als mateixos mercats d'Itàlia. Aquestes exportacions dels vins hispànics van afavorir el comerç exterior d'altres productes d'*Hispania*, en especial d'oli i de salaons de peix. Per arribar a aquests nivells de producció i colonitzar els mercats exteriors calien preus molt competitius, reduint al màxim les despeses de transport. Malgrat les inversions realitzades en l'època d'August per a l'expansió i la millora de la xarxa viària, el preu dels transports terrestres continuaven sent prohibitius. Per aquesta raó, els productors hispànics van concentrar els conreus destinats a l'exportació al més a prop possible de l'aigua, és a dir, al llarg de la costa, pel que fa a la vinya, i de les valls fluvials, pel que fa a l'oli, produït especialment a les ribes del Guadalquivir i del Genil (Molina, 1997: 239, i Sillières, 2000: 213-231).

La fabricació en temps d'August de les àmfors Pascual 1, al nord-est peninsular, i Haltern 70 i Dressel 25, a terres bètiques, retrobades a Itàlia, al *limes* (campaments de Haltern) i a la Gàl·lia meridional, seria un clar indicatiu de l'increment de les exportacions de l'agricultura hispànica, que es consolidarien i diversificarien al llarg del segle I d.C. La producció i l'exportació de vi (en àmfors Pascual 1, Dressel 2-4 o Haltern 70) i d'oli (en àmfors Dressel 25, precedent de les Dressel 20) va afavorir la circulació d'altres productes hispànics entre els qual destacarien els derivats piscícoles i les salaons de peix (Str. III, 1, 8; III, 2, 6, i III, 4, 6) (Ponsich i Tarradell, 1965, i Ponsich, 1988). La troballa d'àmfors Dressel 7-11 i Dressel 14 a nombroses regions d'Itàlia, com també d'àmfors Beltrán II a *Britannia*, permet constatar l'abast assolit per les exportacions de salses i conserves hispàniques. Tot i així, s'ha de tenir present que les Dressel 7-11, produïdes al nord-est peninsular, sembla que transportaven vi, sent difícil pensar en una producció de salaons al litoral nord-est (Miró, 1988: 107-108, i Molina, 1997: 248). L'acumulació d'àmfors Dressel 20 al *Monte*

Testaccio de Roma, com a d'altres ciutats de l'occident romà i als campaments del *limes* (Haltem, Oberden, Augst o Rödgen), demostraria la importància que assolí l'exportació d'oli hispànic, produït de manera molt especial a la *Baetica*, principalment entre Còrdova i Sevilla, i al voltant d'Écija, a les zones de La Campana, Lora del Río i de la vall inferior del Genil (Ponsich, 1974: 79; Blázquez, 1981: 19-46; Pascual, 1981: 233-242; Chic, 1981: 27-36, i 1983: 163-182; Rodríguez Almeida, 1985; Remesal, 1986; Molina, 1997: 249-250, i Étienne i Mayet, 2004).¹³

El vi d'*Hispania* no va tenir mai la importància del seu oli. No obstant això, la producció vinícola destinada a l'exportació fou considerable. A més, es trobava més dispersa pel territori peninsular que la d'oli. Els vins de la Laietània, de *Tarraco*, del litoral lleuantí i de les Illes Balears eren els més importants, però també es produïen vins a la *Baetica*, sobretot a la vall inferior del Guadalquivir i a les costes de l'estret de Gibraltar (El Rinconillo —Algesires— i Guadarranque —Carteia), que, com els tarraconenses eren coneguts a Roma, tal i com testimonia Estrabó (III, 2, 6) o Col·lumela (pref. 20), i van ser exportats a d'altres zones del món romà.

En relació al vi de la *Citerior Tarraconensis*, Plini (XIV, 71), Marcial (I, 26, 9-10; VII, 53, 6, i XIII, 118), Juvenal (V, 29-30), Florus (II, 8) i Sil·li Itàlic (III, 369-370, i XV, 176-177) estan d'acord en la seva abundància i mediocritat, tret del produït a *Tarraco*, *Lauro* i les Illes Balears (Miró, 1988: 295-303, i Revilla, 1995: 2-3). La valoració que fan de les diferents qualitats del vi tarraconense, que comparen fins i tot amb el produït a Itàlia, denotaria el coneixement que es tenia a la mateixa Roma d'aquest producte provincial i, per tant, deixaria entreveure la importància que va arribar a assolir. Aquests autors ens ofereixen també una breu i poc precisa distribució del vi tarraconense. Totes les dades ens indiquen que les zones de producció vinícola foren costaneres. La vinya més productiva fou la laietana, que ocupava principalment la plana litoral dels territoris de *Barcino*, *Baetulo* i *Iluro*. Sembla que el desenvolupament de la viticultura fou especialment rellevant a determinades regions litorals i prelitorals del nord-est peninsular (Maresme, Vallès, curs inferior del Llobregat i Camp de Tarragona) (Marín Díaz, 1988: 81; Pons, 1994: 205, i Olesti, 2005: 163-176),¹⁴ a les quals hi hauríem d'afegir certes zones de la costa lleuantina, sobretot les de Dènia i Sagunt. Especialment importants han estat les troballes del port del Grau Vell, al peu mateix de la ciutat de Sagunt, que han documentat els foms d'àmfores que asseguraven la difusió de les produccions vinícoles de la regió (Aranegui,

13. Quan les naus arribaven als ports, l'oli era transvasat de les voluminoses i pesades àmfores, aptes per als trasllats fluvials i marins, a uns altres contenidors més lleugers i fàcils de portar, com els odres, que facilitaven els desplaçaments del producte per terra. Les àmfores es trencarien al mateix lloc, tal i com es manifesta clarament al *Monte Testaccio*. Els tallers productors de Dressel 20 es concentrarien a les ribes dels rius Guadalquivir i Genil, als llocs d'embarcament, no als centres de producció d'oli. Aquesta ubicació responia a l'abundància d'argila a les ribes dels rius, a les majors facilitats de transport terrestre que oferien els odres i al control que l'administració exercia sobre els carregaments d'oli.

14. El considerable nombre de lliberts amb honors municipals que han estat documentats a les *civitates* del litoral català (i que són gairebé absents als centres urbans de l'interior) podria constituir una prova de la prosperitat econòmica de les regions costaneres del nord-est peninsular.

1981: 529-538, 1982, i 1992: 35-43; Aranegui i Mantilla, 1987: 100-104; Gisbert, 1987: 104-118, i Mantilla, 1987-88: 379-416).

Al nord-est peninsular, s'han localitzat i excavat diversos forns productors d'àmfores Pascual 1 i Dressel 2-4, que servien per a l'exportació del vi (Tchernia, 1979: 973-979; Loustaud, 1984: 277-284; Miró, 1988: 224-225; Revilla, 1995: 107 i 166, i 2003: 148-149; Gebellí, 1996: 69-96, i 1998: 223-230, i Arrayás, 2002: 608-610).¹⁵ La major part d'aquests forns (*officinae*), ben ubicats en relació amb les vies de circulació, per a facilitar la sortida de les seves produccions (Jacob, 1984: 349-360; Laubenheimer, 1985: 209-212, i Pucci, 1986: 703-710),¹⁶ es trobava a zones litorals, sobretot de la costa central catalana, entre els rius Llobregat i Tordera (actuals comarques del Baix Llobregat, Barcelonès i Maresme), tot i que també s'han detectat concentracions més o menys importants a la costa i a l'interior de la província de Girona, a les comarques del Vallès (sobretot al voltant de Caldes de Montbui), al Baix Penedès, al Camp de Tarragona (en especial, entre Reus i Riudoms) i al Baix Ebre (Miró, 1988; Juan Tovar, 1988-89: 13-17; Revilla, 1995: 14-15; Carreté *et al.*, 1995: 24, 292; Járraga, 1995: 179-194, 1996, i 1998: 430-437, i Arrayás, 2005: 183-189).

Aquest fenomen de producció massiva de vi al nord-est peninsular va comportar la plena integració de les estructures de producció generades per les reorganitzacions territorials esdevingudes a partir de mitjan segle II a.C., dins dels grans fluxos comercials del món romà de finals del segle I a.C. i de principis del I d.C. La seva exportació es va veure afavorida per les oportunitats de mercat que es derivaren de la consolidació en temps d'August d'un gran sistema interprovincial, dins del qual les províncies començaren a ocupar el lloc que els corresponia, des d'un punt de vista econòmic, social i polític. Aquesta favorable conjuntura per al desenvolupament de la viticultura tarraconense va tenir una duració bastant breu en el temps. Tanmateix, es tracta d'una activitat productiva que va deixar una profunda empremta sobre els territoris, perquè va comportar la implantació d'un model d'explotació complex, que requeria de grans inversions per desenvolupar-se i que, a més, integrava activitats agropecuàries i artesanes complementàries. Tot això va tenir els seus efectes sobre la distribució de l'hàbitat i l'organització interna de les explotacions (amb *villae* i *tuguria* dependents) (Remesal, 1990: 355-387, i Revilla, 1995: 152, i 2003: 152-153).

15. Les marques SEX () DOMITI i TIBISI localitzades al taller de Tivissa podrien correspondre a un o a més propietaris, potser successius, que haurien produït àmfores i altres materials ceràmics en el marc de la seva explotació agrícola i que, per tant, serien els propietaris tant del vi com de l'envàs. Tanmateix, l'associació entre el nom SEX () DOMITI i el *cognomen* SATVRIO, observada en una marca del taller de Tivissa trobada a Llemotges (França), podria estar documentant també la producció de recipients per envasar el vi de propietaris veïns o, fins i tot, el nom del gestor de l'activitat artesana. El que sembla clar és que reflectiria una col·laboració entre dos individus, que no es pot precisar. Aquest podria ser també el cas de l'associació entre el mateix nom SEX () DOMITI i el *cognomen* PHILODAMVS, evidenciada a diverses àmfores trobades a la *villa* de La Canaleta (Vila-seca de Solcina).

16. També es va tenir en compte que es trobessin a prop de canteres d'argila de bona qualitat, de zones susceptibles de proporcionar grans quantitats de fusta i d'abundants recursos hidràulics. Cal tenir present que per a produir 1 kg de ceràmica eren necessaris aproximadament 2 kg de terra i 6,2 kg de fusta.

En definitiva...

Creiem que caldria pensar en un període inicial, on Roma aprofitaria l'estructura indígena preexistent per començar a drenar els recursos dels territoris conquerits: implantaria una «economia de guerra» sota la supervisió del seu exèrcit d'ocupació. No seria fins a mitjan segle II a.C. que Roma començaria a actuar més en profunditat sobre els territoris del nord-est peninsular, amb una veritable transformació de les pautes d'hàbitat ibèriques: Roma començaria a reorganitzar aquests territoris «a la seva mesura», mitjançant la implantació d'estructures cadastrals que farien més efectiu el seu control i la seva explotació territorial, i que comportarien el trasllat de la població local a nous assentaments. En aquest sentit, s'aprecia sobretot una proliferació de nous establiments rurals de plana-vessant, que s'intensificaria a la primera meitat del segle I a.C. En general, aquests assentaments rurals es caracteritzarien per ser de filiació local, tot i que amb un notable grau de «romanització», i presentarien importants novetats pel que fa a la producció, especialment evidents a partir del segon quart del segle I a.C.: introducció de nous conreus i de nous sistemes d'emmagatzematge i de distribució.

Producte de tot aquest procés de reorganització territorial serien també els nous nuclis urbans que apareixen durant la primera meitat del segle I a.C. (*Tarraco, Emporion, Iluro, Baetulo, Gerunda...*), ciutats «iberoromanes» que conformarien la xarxa urbana bàsica del nord-est peninsular i que, en general, constituïren la continuació de nuclis indígenes importants.

La major part dels assentaments rurals «tardorepublicans» es mantingueren actius fins a l'època d'August, moment en què comencen a aparèixer uns nous establiments rurals, alguns dels quals ja serien *villae*. Precisament, fou durant el període augustià quan els vins hispànics acapararen els mercats locals, cada cop més importants arran del desenvolupament dels centres urbans, i inundaren els mateixos mercats itàlics.

Short text

«Romanisation» in N.E. Iberian Peninsula: some thoughts on territorial organisation and trade exchanges

On a preliminary period Rome made use of the native structures in order to drain resources from its conquered lands, probably on a «war economy» basis and under the scrutiny of its army. It was not before the mid-Second century BC that stronger policies over the N.E. regions were attempted, when a real transformation of the Iberian settlement patterns may be observed. Implementing Roman cadastre structures eased up the reorganization of these regions, particularly when its control and exploitation was concerned by moving entire populations to new settlements. Rural sites on flat land increased, especially from the first half of the First Century BC. In general the material culture in these sites was native, but with a high degree of «romanisation». Novelties on production may also be noted since the second quarter of the

First Century BC, like the introduction of new harvests, and distribution and storing mechanisms.

A consequence of this reorganization process was the foundation of new urban settlements from the first half of the First Century BC (*Tarraco, Emporion, Iluro, Baetulo, Gerunda.*), real «Ibero-Roman» towns which gave shape to the N.E. urban network becoming, in general, the continuation of precedent native sites.

Most of the Late Republican rural settlements remained active until the Augustan period, when new rural sites showed up, some of which were real *villae* already. Not surprisingly, Hispanic wines became most popular in local market-places roughly at the same time, along with the development of Roman towns, and even nourishing the Italian markets.

Bibliografia

ADSERIAS, M. i RAMON, E., 2004, La vil·la romana del Vilar (Valls, Alt Camp), *Quaderns de Vilaniu*, 45, 5-18.

AGUILAR, M.A., *et al.*, 1989-90, Cadastres romans a Catalunya: Empordà i Gironès, Cerdanya, Vallès Occidental, *Tribuna d'Arqueologia 1989-1990*, 111-124.

AGUILAR, M.A. i ÑACO, T., 1995, Fiscalidad romana y la aparición de la moneda ibérica. Apuntes para una discusión. I. Período protoprovincial (206-195 a.C.), *La moneda hispánica: ciudad y territorio*, Madrid, 281-288.

AGUILAR, M.A. i ÑACO, T., 1997, Fiscalidad romana y la aparición de la moneda ibérica. Apuntes para una discusión. II. 195-171 a.C.: algunos textos polémicos, *Habis* 28, 71-86.

AMELA, L., 2002, *Las clientelas de Pompeyo Magno en Hispania*, Instrumenta 13, Barcelona.

ARANEGUI, C., 1981, La producción de ánforas romanas en el País Valenciano: estado de la cuestión, *APL XVI*, 529-538.

ARANEGUI, C., 1982, *Excavaciones en el Grau Vell (Sagunto, Valencia). Campañas de 1974 y 1976*, València.

- ARANEGUI, C., 1992, Testimonios del vino saguntino, entre otras cuestiones, *Homenaje a J.M. Recasens*, Tarragona, 35-43.
- ARANEGUI, C. i MANTILLA, A., 1987, La producció de ánforas Dr. 2-4 de Sagunto, *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Badalona, 100-104.
- ARRAYÁS, I., 2002, *Morfologia històrica del territorium de Tarraco en època tardo-republicana*, Bellaterra (tesi doctoral).
- ARRAYÁS, I., 2005, *Morfología histórica del territorium de Tarraco*, Instrumenta 19, Barcelona.
- ARRAYÁS, I., 2006, *L'ager Tarraconensis* (III-IV secles av. J.-C.). Un territoire d'arrière-garde, *War and Territory in the Roman World*, Oxford, 103-117.
- ARRAYÁS, I., 2006, La instauració del modelo imperial en Hispania. La obra de César y Augusto, *War and Territory in the Roman World*, Oxford, 180-188.
- BARREDA, A., 1998, *Gentes itálicas en Hispania Citerior (218 a.C.-14 d.C.)*, Bellaterra (tesi doctoral).
- BARREDA, A., 1998b, La gens *Mussidia* en las ánforas Pascual 1, *Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana*, Badalona, 332-340.
- BELTRÁN, F., 1986, Sobre la función de la moneda ibérica e hispano-romana, *Estudios en Homenaje al Dr. Antonio Beltrán Martínez*, Saragossa, 895-906.
- BELTRÁN, F., 1998, De nuevo sobre el origen y la función del denario ibérico, *II Curs d'Història Monetària d'Hispania*, Barcelona, 101-118.
- BELTRÁN, F., et al., 1996, *El tercer bronce de Botorrita (Contrebia Belaisca)*, Saragossa.
- BLÁZQUEZ, J.M., 1981, La exportación del aceite hispano en el Imperio romano. Estado de la cuestión, *Producción y comercio del aceite en la Antigüedad*, I, Madrid, 19-46.
- BRENNAN, T.C., 2000, *The Praetorship in the Roman Republic*, I, Oxford.
- BRUNT, P.A., 1971, *Italian Manpower, 225 B.C.-A.D. 14*, II, Oxford.
- CADIOU, F., 2003, Garnisons et camps permanents: un réseau défensif des territoires provinciaux dans l'Hispanie Republicaine?, *Defensa y territorio en Hispania de los Escipiones a Augusto*, Madrid, 81-100.
- CAMPARDOU, J., 1949, Un milliaire de Cneus Domitius Ahenobarbus Imperator découvert à Treilles (Aude), *Gallia* 7/2, 195-205.
- CAMPO, M., 1999, Els exèrcits i la monetització d'Hispania (218-45 a.C.), *III Curs d'Història Monetària d'Hispania*, Barcelona, 59-81.
- CAMPO, M., 2000, Moneda, organització i administració del nord-est de la Hispania Citerior (del 218 a l'inici del segle I a.C.), *IV Curs d'Història Monetària d'Hispania*, Barcelona, 62-63.
- CAPOGROSSI, L., 1981, Proprietà e lavoro subordinato nei giuristi e negli agronomi latini tra Repubblica e Principato, *Società romana e produzione schiavistica* I, Roma-Bari, 445-454.
- CARANDINI, A., 1983, Columella's vineyard and the rationality of the Roman economy, *Opus* 2, 177-204.
- CARRETÉ, J.M., et al., 1995, *A Roman Provincial Capital and its Hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain, 1985-1990*, Oxford.
- CASTELLVI, G., et al. (dirs.), 1997, *Voies romaines du Rhône à l'Èbre: Via Domitia et Via Augusta*, París.
- CHIC, G., 1981, El Estado y el transporte de las ánforas olearias béticas durante el Alto Imperio romano, *Gades* 7, 27-36.
- CHIC, G., 1983, El estado y el comercio aceitero durante el Alto Imperio, *Producción y comercio del aceite en la Antigüedad*, II, Madrid, 163-182.
- CHOUQUER, G., 1982, *Les cadastres romains. Approche morphologique et problèmes*, Besançon (tesi doctoral).
- CHOUQUER, G. i FAVORY, F., 2001, *L'arpentage romain. Histoire des textes-Droit-Techniques*, París.
- CRAWFORD, M., 1985, *Coinage and Money under the Roman Republic*, Londres.
- CRINITI, N., 1970, *L'epigrafe di Ausculum di Gn. Pompeo Strabone*, Milà.

- DE LIGT, L., 2004, Poverty and demography: the case of the Gracchan land reforms, *Mnemosyne* 57, 725-757.
- DÍAZ, M. i MEDRANO, M., 1993, Primer avance sobre el gran bronce celtibérico de Contrebia Belaisca (Botorrita, Zaragoza), *AEspA* 66, 243-248.
- DUVAL, P.-M., 1949, À propos du milliaire de Cneus Domitius Ahenobarbus trouvé dans l'Aude en 1949, *Gallia* 7/2, 207-231.
- DUVAL, P.-M., 1951, À propos d'un milliaire de Domitius Ahenobarbus Imperator découvert dans l'Aude en 1949, *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres*, Paris, 161-165.
- DUVAL, P.-M., 1969, Le milliaire de Domitius et l'organisation de la Narbonnaise, *RAN* 2, 55-59.
- DYSON, S.L., 1981-82, The distribution of Roman republican family names in the Iberian Peninsula, *Ancient Society* 11/12, 257-299.
- ERDKAMP, P., 2006, The Transformation of the Roman Army in the Second Century B.C., *War and Territory in the Roman World*, Oxford, 41-51.
- ÉTIENNE, R. i MAYET, F., 2004, *L'huile hispanique*, Paris.
- GABBA, E., 1949, Le origini dell'esercito professionale in Roma: i proletarii e la riforma di Mario, *Athenaeum* 27, 137-207.
- GABBA, E., 1951, Richerche sull'esercito professionale da Mario ad Augusto, *Athenaeum* 29, 171-250.
- GABBA, E., 1973, Sull'emigrazione romano-italica in Spagna nel II sec. a.C., *Esercito e Società nella tarda Repubblica romana*, Florència, 289-299.
- GARCÈS, I., 2005, Ilergets i lacetans occidentals. Deu anys de recerques, *XIII Congrés Internacional d'Arqueologia*, Puigcerdà, 911-939.
- GARCÍA BELLIDO, M.P., 1993, Origen y función del denario ibérico, *Sprachen und Schriften des antiken Mittelmeerraums. Festschrift für Jürgen Untermann*, Innsbruck, 97-121.
- GARCÍA BELLIDO, M.P., 1998, Los ámbitos de uso y la función de la moneda en la Hispania republicana, *III Congreso Histórico-arqueológico Hispano-italiano*, Madrid, 177-207.
- GARCÍA, J. i GURRI, E., 1996-97, Les imitacions laietanes d'àmfores itàliques a la zona central de la comarca del Maresme en època tardorepublicana, *AIEG XXXVI*, 397-424.
- GEBELLÍ, P., 1996, Un nou centre productor d'àmfores al Camp de Tarragona. El forn de La Canaleta i el segell PHILODAMVS, *Butlletí Arqueològic*, època V, 18, 69-96.
- GEBELLÍ, P., 1998, Les exportacions amfòriques del Camp de Tarragona al sud-est de França, *XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia*, Puigcerdà, 223-230.
- GISBERT, J., 1987, La producció de vi al territori de Dianium durant l'Alt Imperi: el taller d'àmfores de la vil·la romana de l'Almadrava (Setla-Mirarrosa-Mirafior), *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Badalona, 104-118.
- GUITART, J., 1993, La ciudad romana en el ámbito de Catalunya, *La ciudad hispanorromana*, Barcelona, 54-83.
- GUITART, J., 1994, Un programa de fundacions urbanes a la Hispania Citerior de principis de s. I a.C., *XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica*, I, Tarragona, 205-214.
- GUITART, J., 2004, Ciutats romanes a Catalunya: urbanisme i arquitectura civil, *Les ciutats romanes del llevant peninsular i les Illes Balears*, Barcelona, 17-66.
- GUITART, J., 2006, Iluro, Baetulo, Iesso, and the establishment of the Roman town model in Catalunya, *Early Roman Towns in Hispania Tarraconensis*, Portsmouth-Rhode Island, 51-62.
- HARMAND, J., 1969, Le proletariat dans la légion de Marius à la veille du Second Bellum Civile, *Problemes de la guerre à Rome*, Paris, 61-73.
- HELLEGOUARC, J., 1969, Armée et parti politique sous la République romaine, *Problemes de la guerre à Rome*, Paris, 157-169.
- HELENA, P., 1949-50, La borne milliaire de Domitius Ahenobarbus et le trajet audois de la voie Domitienne, *BCAN* 22, 88-105.

- HOPKINS, K., 1996, La romanización: asimilación, cambio y resistencia, *La romanización en Occidente*, Madrid, 15-43.
- JACOB, J.-P., 1984, Réflexion sur le choix du lieu d'implantation des ateliers de potiers Gallo-romains, *Hommages à Lucien Lerat*, Besançon, 349-360.
- JÁRREGA, R., 1995, Les àmfors romanes del Camp de Tarragona i la producció del vi tarraconense, *RAP* 5, 179-194.
- JÁRREGA, R., 1996, Poblamiento rural y producción anfórica en el *territorium* de Tarraco, *JRA* 9, 471-483.
- JÁRREGA, R., 1998, La producción amforal romana del Camp de Tarragona. Estat de la qüestió, *Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana*, Badalona, 430-437.
- JÁRREGA, R., 2000, El poblament rural i l'origen de les *villae* al nord-est d'Hispania durant l'època romana republicana (ss. II-I a.C.), *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló* 21, 271-302.
- JIMÉNEZ FURUNDARENA, A., 1994, *Castellum* como poblado fortificado secundario en Hispania, *III Congreso Peninsular de Historia Antigua*, Vitoria, 573-584.
- JIMÉNEZ FURUNDARENA, A., 1995, *Castellum* en la Hispania romana: su significado militar, *Historia Antiqua*, 19, 129-150.
- JUAN TOVAR, J.C., 1988-89, Los talleres cerámicos de época romana en la provincia de Tarragona: estado de la cuestión, *Acta Arqueológica de Tarragona* 2, 13-17.
- KNAPP, R.C., 1977, *Aspects of the Roman experience in Iberia 206-100 B.C.*, Valladolid.
- LAUBENHEIMER, F., 1985, *La production des amphores en Gaule Narbonnaise sous le Haut-Empire*, París.
- LE ROUX, P., 1995, *Romains d'Espagne*, París.
- LOSTAL, J., 1992, *Los miliarios de la provincia tarraconense*, Saragossa.
- LOUSTAUD, J.-P., 1984, Découverte à Limoges de deux amphores de M. Porcius et Sex. Domitius/Saturio, *Aquitania* 2, 277-284.
- MACÍAS, J.M., 2005, Els assentaments rurals com a espai de residència: l'exemple del *territorium* de Tàrraco, *Cota Zero*, 20, 78-86.
- MANTILLA, A., 1987-88, Marcas y ánforas romanas encontradas en Saguntum, *Saguntum* 21, 379-416.
- MARÍN DÍAZ, M.A., 1988, *Emigración, colonización y municipalización en la Hispania republicana*, Granada.
- MÁRQUEZ VILLORA, J.C., 2001, *El comercio de alimentos en el litoral oriental de la Península Ibérica durante el Alto Imperio Romano*, Alacant (tesi doctoral).
- MARTÍN, A., 2004, Intervencions arqueològiques a Ca l'Arnau-Can Mateu (Cabrera de Mar), *Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001*, Barcelona, 376-399.
- MAYER, M. i RODÀ, I., 1986, La epigrafia republicana en Catalunya. Su reflejo en la red viaria, *Epigrafia hispánica de época romano-republicana*, Saragossa, 157-170.
- MIRÓ, J., 1981-82, Les marques C. MVSSIDI NEPOTIS i PHILODAMVS i la producció d'àmfors Dressel 28 i Dressel 7/11 a Catalunya, *Pyrenae* 17-18, 139-164.
- MIRÓ, J., 1988, *La producció de ànforas romanas en Catalunya*, Oxford.
- MOLAS, M.D., et al., 1993-94, L'establiment ibero-romà del Camp de les Lloses (Tona), *Tribuna d'Arqueologia 1993-94*, 63-75.
- MOLINA, J., 1997, *La dinàmica comercial romana entre Italia e Hispania Citerior*, Alacant.
- MORILLO, A., 1991, Fortificaciones campamentales de época romana en España, *AEspA*, 64, 135-190.
- MORILLO, A., 1993, Campamentos romanos en España a través de los textos clásicos, *Espacio, Tiempo y Forma*, 6, 379-398.
- MORILLO, A., 2002, Arqueología militar romana en Hispania, *Anejos de Gladius* 5, Madrid.
- MORILLO, A. i GARCÍA MARCOS, V., 2002, Twenty years of Roman military archaeology

in Spain, *Limes XVIII. Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies held in Amman, Jordan (September, 2000)*, Oxford, 779-789.

NOLLA, J.M., 1987, Una nova àmfora catalana: la Tarraconense 1, *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, Badalona, 217-223.

ÑACO, T. i PRIETO, A., 1999, Moneda e historia monetaria en la Hispania republicana: ¿economía, política, fiscalidad?, *SHHA* 17, 193-241.

ÑACO, T., 1999, La presión fiscal romana durante las primeras décadas de la conquista de Hispania (218-171 a.C.): un modelo a debate, *SHHA* 17, 321-369.

ÑACO, T., 2001, *Milites in oppidis hibernabant*. El *hospitium militare* invernal en las ciudades peregrinas y los abusos de la hospitalidad *sub tectis* durante la República, *DHA*, 27/2, 63-90.

ÑACO, T., 2003, *Vectigal Incertum*. Economía de guerra y fiscalidad republicana en el Occidente romano, Oxford, 145-151.

ÑACO, T., 2006, Rearguard Strategies of Roman Republican Warfare in the Far West, *War and Territory in the Roman World*, Oxford, 149-167.

OLESTI, O., 1995, *El territori del Maresme en època republicana (s. III-I a.C.)*, Mataró.

OLESTI, O., 1997, El origen de las *villae* romanas en Cataluña, *AEspA* 70, 71-90.

OLESTI, O., 2000, Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant el s. II-I a.C.: un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral, *Empúries* 52, 55-86.

OLESTI, O., 2005, Propietat de la terra i elits locals. L'exemple de l'*ager Barcinonensis*, *Laietania* 16, 163-176.

OLESTI, O., 2006, El control de los territorios del Nordeste Peninsular (218-100 a.C.): un modelo a debate, *War and Territory in the Roman World*, Oxford, 119-148.

OLESTI, O. i CARRERAS, C., 2002, Denominació d'origen M. Porci: reflexions al voltant d'una marca d'àmfora tarraconense, *Laietania* 13, 177-190.

OLIVARES, J.C., 1998, *Conflicto político y promoción jurídica de comunidades en el Occidente romano*, Alacant.

OTERO, P., 1998, Uso y función de la moneda, *II Curs d'Història Monetària d'Hispania*, Barcelona, 119-140.

PASCUAL, R., 1981, La evolución de las exportaciones béticas durante el Imperio, *Producción y comercio del aceite en la Antigüedad*, I, Madrid, 233-242.

PASCUAL, R., 1991, *Índex d'estampilles sobre àmfors catalanes*, Barcelona.

PENA, M.J., 1998, Apuntes sobre los repartos de tierras en la Hispania republicana y las listas de nombres, *Faventia* 20/2, 153-161.

PENA, M.J., 1999, Las marcas M. Porcius sobre ánforas Pascual 1, *Faventia* 21/2, 75-83.

PENA, M.J., 2000, Productores y comerciantes de vino layetano, *Empúries* 52, 305-318.

PENA, M.J. i BARREDA, A., 1997, Productores de vino del nordeste de la Tarraconense. Estudios sobre algunos *nomina* sobre ánforas Layetana 1 (= Tarraconense 1), *Faventia* 19/2, 51-73.

PINA, F., 1997, Las comisiones senatoriales para la reorganización de Hispania (App., Iber., 99-100), *DHA* 23/2, 83-104.

PLANA, R., 1990, *Morfología històrica del territori del nord-est català durant les èpoques pre-romana i romana*, Bellaterra (tesi doctoral).

PLANA, R., 1993, Paisatge i estructures rurals antigues en el nord-est català: territori de la ciutat romana de Gerunda, *Estudios de la Antigüedad* 6/7, 99-117.

PLANA, R., 2000, De la *chora* grecque à l'*ager romanus* : quelques données sur la romanisation du nord-est catalán, *Organisation des espaces antiques. Entre nature et histoire*, Biarritz, 189-212.

- PONS, J., 1994, *Territori i societat romana a Catalunya*, Barcelona.
- PONSICH, M., 1974, *Implantation rural antique sur le Bas-Guadalquivir*, Madrid.
- PONSICH, M., 1988, *Aceite de oliva y salazones de pescado. Factores geo-económicos de Bética y Tingitania*, Madrid.
- PONSICH, M. i TARRADELL, M., 1965, *Garum et industries de salaison dans la Méditerranée Occidentale*, París.
- PRIETO, A., 1994, Apiano (Ib. 99) y el urbanismo de Tarraco, *Homenaje al prof. F. Presedo*, Sevilla, 618-622.
- PRIETO, A., 1996, L'espace social du pouvoir en Hispanie romaine, *Pouvoir et Imperium*, Nàpols, 219-220.
- PRIETO, A., 1998, Las transformaciones económicas de la Hispania Citerior durante la época republicana, *III Congreso Histórico-arqueológico Hispano-italiano*, Madrid, 95-97.
- PUCCI, G., 1986, Artigianato e territorio: le officine ceramiche galliche, *Società romana e impero tardoantico*, III, Roma-Bari, 703-710.
- PURCELL, N., 1995, The Roman *villa* and the landscape of production, *Urban Society in Roman Italy*, Londres, 151-179.
- REMESAL, J., 1986, *La annona militaris y la exportación de aceite bético a Germania*, Madrid.
- REMESAL, J., 1990, El sistema annonario como base de la evolución económica del Imperio romano, *Le commerce maritime romain en Méditerranée occidentale*, PACT 27, 355-387.
- RESINA, P., 1998, Algunas precisiones sobre los campamentos romanos, *Florentia Iliberritana* 9, 377-393.
- REVILLA, V., 1995, *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en la Hispania Tarraconensis (siglos I a.C.-III d.C.)*, Barcelona.
- REVILLA, V., 2003, *Economía i poblament romà al curs inferior de l'Ebre. La villa de Casa Blanca (Tortosa)*, Tarragona.
- REVILLA, V., 2004, El poblamiento rural en el noreste de Hispania entre los siglos II a.C. y I d.C.: Organización y dinámicas culturales y socioeconómicas, *Torres, atalayas y casas fortificadas. Explotación y control del territorio en Hispania (s. III a.de C.-s. I d. de C.)*, Jaén, 178-191.
- RODRÍGUEZ ALMEIDA, E., 1985, *Il monte Testaccio, ambiente, storia, materiali*, Roma.
- ROLDÁN, J.M., 1996, *El ejército de la República romana*, Madrid.
- ROSTOVSTZEFF, M., 1972, *Historia social y económica del Imperio Romano*, Madrid.
- SALINAS DE FRÍAS, M., 1986, *Conquista y romanización de Celtiberia*, Salamanca.
- SALINAS DE FRÍAS, M., 1995, *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana (218-27 a.C.)*, Salamanca.
- SERRA RÀFOLS, J.C., 1962, Estratos ibéricos debajo de villas romanas de la costa catalana, *VII Congreso Nacional de Arqueología (Barcelona, 1960)*, Saragossa, 255-260.
- SILLIÈRES, P., 2000, Voies de communication et cultures spéculatives (Olivier, Vigne) en Hispanie, *Organisation des espaces antiques. Entre nature et histoire*, Biarritz, 213-231.
- SUTHERLAND, C.H.V., 1939, *The Romans in Spain (217 B.C.-A.D. 117)*, Nova York-Londres.
- TCHERNIA, A., 1979, L'atelier d'amphores de Tivissa et la marque 'Sex. Domiti', *Mélanges Jacques Heurgon*, Roma, 973-979.
- VILLANUEVA, M., 1994, La inmigración y asentamiento romano-italico en Hispania como factor de romanización del campo, *Homenaje al prof. F. Presedo*, Sevilla, 774.
- WEBSTER, J., 2001, Creolizing the Roman provinces, *American Journal of Archaeology* 105, 209-225.
- WILSON, A.J.N., 1966, *Emigration from Italy in the Republican Age of Rome*, Manchester.